

Kecskeméti Gábor

Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában

Mindenekelőtt, csatlakozva Bevezeky Gábor metaforájához,¹ azt kívánom leszögezni, hogy az alábbiakban influenzáról lesz szó, nem pedig porckorongsérvről. A régi magyar irodalomnak olyan a természete, hogy a felkínálkozó két irodalomtörténeti eljárás közül virológust kíván elsősorban, nem pedig gyógytornászt. Nem mintha azt állítanám, hogy ne volnának szép akrobatikus pillanatai mind az idesorolható irodalmi produkciónak, mind irodalomtörténeti interpretációjának. További bizonyításra nem szoruló belátásként kezelem azonban azt, hogy a posztromantikus irodalmi produkció értékcentrumában kitüntetett originalitással szemben a magyar irodalom történetének a XVIII. századig tartó szakaszában a tanítható és elsajátítható, általános érvényű kompetenciák játszottak nagyobb szerepet.² A platonikus művészetfelfogás különleges, ihletett és nembeliségbe emelő pillanatai helyett a mentális képességek és etikai normák tipizálható szintjének való arisztotelianus megfelelés, az eredetiség helyett a felismerés asszociációs szemantikai mezőit megmozgató imitáció és adaptáció, az esztétikai öncél helyett a pragmatikus kiaknázás határozzák meg ennek az irodalomnak a tömeges mindennapjait.³

Odorics Ferencnek bizonyára igaza van, amikor azt állítja, hogy a posztromantikus irodalomról szóló irodalomtörténet-írás a metaforikus totalizáció terepe,⁴ a régi irodalom kutatói azonban abban a szerencsés

¹ BEVEZEKY GÁBOR: *Miről szól a történet?* Vö. e kötetben a 130. lapon.

² Ezt a belátást a hermeneutikai irodalomtudomány hazai iskolája is nyomatékkal emelte ki: KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Történetiség – megértés – irodalom*. Budapest, 1995, Universitas, 11–12.

³ Mindennek természetesen – itt nem részletezendő – konzekvenciái adódnak a produktív és a receptív esztétikai hatásfunkciók (a *poieszisz* és az *aisthészisz*) preromantikus működésének modellezése tekintetében.

⁴ ODORICS FERENC: *Trópusok az irodalomtörténet-írásban*. Lásd e kötetben a 182. lapon.

helyzetben vannak, hogy az influenza terjedésének metonimikus módoszata áll a rendelkezésükre. A régi irodalom alkotói valamennyien érintkezésbe kerültek a számukra az irodalmi produkció kompetenciáját biztosítani képes olyan vírusfordozókkal, mint a grammatika, a poétika, a retorika és a logika. És ezeknek a korpusza, mégpedig az akkori korpusza ma is elérhető és tanulmányozható. A teoretikus művek között igen sok egyéni változatban találkozhatunk az arisztotelianus–ciceroníanus, a rámista, a vossíanus és hasonló vonulatok kézikönyveivel,⁵ a gimnáziumi oktatás fennmaradt diákjegyzetei alapján pedig annak a kommentálásnak és adaptálásnak a gyakorlati mesterfogásai tanulmányozhatók, ahogyan a klasszikus antik szövegek imitálásra érdemesnek ítélt példányait a teoretikus praeceptumok szellemének többé-kevésbé megfelelő mintaanyagként felhasználták.⁶ Az, hogy tanulmányozhatjuk az irodalmi kompetenciák kialakításának technológiáját, eszközrendszerét, számunkra is metonimikus viszonyt tesz lehetővé: el tudjuk érni, hogy érintkezésbe kerüljünk ugyanazzal a korpuszal, amellyel érintkezésben állva a régi irodalom szerzőinek irodalomszemlélete megformálódott.

Szerintem ez nagy szerencse. A metaforikus leíráshoz egy távoli szemrevételezés is elegendő, a metonimikus leírás ennél közelebbi viszonyt feltételez. A régi irodalom kutatója számára nincsenek szemantikai evidenciák, a szövegekkel való kapcsolatteremtés igen sokrétű és elmélyült filológiai és történeti kompetenciákat kíván meg. Cserébe viszont olyat kapunk, ami nem szerezhető meg metaforikus kapcsolatteremtéssel: valaki másnak az influenzája számunkra is interiorizálható lehet, míg hiába is próbálkoznánk bárkinek a porckorong-sérvét interiorizálni.

Az már a következő probléma, hogy a kutató egy könnyű lefolyású influenza helyett mindjárt egy virulens baktériumtenyésztésre buk-

⁵ Gábor KECSKEMÉTI: The Role of Neo-Latin Rhetoric Handbooks in the Literary Theory and Practice of the Early Modern Hungary. In *Acta conventus neo-Latini Bononiensis: Proceedings of the Twelfth International Congress of Neo-Latin Studies, Bonn, 3–9 August 2003*. Szerk. Rhoda SCHNUR. Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies (Medieval and Renaissance Texts and Studies), Tempe AZ (sajtó alatt).

⁶ KECSKEMÉTI Gábor: Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar prózafordítások. In *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Kiad., jegyz. Bartók István, Borzsák István, Erdélyi Lujza, Kecskeméti Gábor. Előszó Havas László. Utószó Kecskeméti Gábor. Budapest, 1993, Balassi (RMPE, 10), 577–613; Gábor KECSKEMÉTI: Erasmusian Method, Sturmian Source, Amesian Intention: Teaching Cicero in Hungary. In *Republic of Letters, Humanism, Humanities*. Budapest (sajtó alatt), Collegium Budapest.

kan. Már 1992-ben azzal zártam egy tanulmányomat, hogy a pontos retorikai szabályokkal meghatározott irodalmi tereppontok között egy olyan senki földjét láttam kirajzolódni, ahol a retorika sem jelöl meg támpontokat, ahol a leggyakorlatiasabb szónoki kézikönyvek tanításai sem könnyítik meg a tájékozódást, s ahol a szónokoknak mégis rendszeresen közlekedniük kell. Ekkor még csupán abban láttam a megoldást, hogy fontolóra vettem egy olyan folyamatos irodalmi hagyomány feltételezését, amely az elméleti leírást sosem kapott retorikai jelenségek eredményes gyakorlati kezelése tekintetében irányadó lehetett.⁷

Az előrelépés Tarnai Andor egy évtizedekkel korábban kifejtett ötletének volt köszönhető. 1971-es, a kritikátörténeti kutatás számára programot adó tanulmányában írta Tarnai:

„Minthogy pedig csak kényelmes megszokottságból beszélünk eszmetörténetről, mert hiszen nem az eszméknek, hanem a gondolkodó embereknek van történetük, akik vallják azokat, és ezek az élet legkülönbözőbb relációiról gondolkodnak szükségszerűen, fel lehet tételezni, hogy a különböző tudományok s a bennük és általuk kifejtett eszmék története valamiképpen összefüggésben áll egymással, és hogy a tudománytörténeti összkép nem lehet egészen független valamely adott kor művészetének összképétől sem.”⁸

Úgy hiszem, azt is jelentik ezek a szavak, hogy nem is olyan bizarr dolog egy kor gondolkodó embereinek legreflektáltabb csoportjairól akképpen vélekedni, hogy a szellemi tevékenységek bármely típusával kapcsolatban akár más szellemi szférák köréből ismert, onnét átszármaztatható reflexiókat is végiggondolhatnak.⁹ E meglátásból született a történeti kommunikációelmélet.

⁷ KECSKEMÉTI Gábor: Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában. *IK*, 96 (1992/4), 381–398.

⁸ TARNAI Andor: A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása. *IK*, 1971, 35–77, 37.

⁹ Egy finomságot külön kiemelnék Tarnai idézett szövegéből: a tudományokkal kapcsolatban különbséget tesz „bennük és általuk kifejtett eszmék” között. A megfogalmazásból kibontható, hogy a tudomány a belső, episztemológiai rendszere jelentőségén túl mint aktualizáló-demonstráló nyomóerő olyan tárgyakra is – azok értésére és funkcióira egyaránt – hatással lehet, amelyek a tényleges tárgytól ontológiailag vagy morfológiailag mindig is különállottak. A Tarnai-tanulmány mindjárt mintaszerűen szemlélteti is e meglátást: a magyarországi irodalmigondolkodás-történet természetes tárgyának, a retorika történetének kutatásán túl a történet retorikájának kutatását is proponálja és kivételes releváló erővel alapozza meg.

1995-ben írtam először arról, hogy az irodalmi gyakorlat egyes jelenségeinek magyarázatára nemcsak az irodalomelmélet régi műfajainak területén belül található gondolatkörök használhatók fel, hanem az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia a közlést bármilyen szempontból befolyásoló tételezései és megállapításai is. Az ezek figyelembevételével kontextualizáló irodalomtörténeti módszertannak a megnevezésére vezettem be ekkor a történeti kommunikációelmélet terminust.¹⁰

1998. évi monográfiám elméleti zárófejezetében a történeti kommunikációelméletnek a recepcióesztétikai módszertanhoz való viszonyával foglalkoztam. De az elméletnek még ekkor is csak azt a változatát fejtettem ki, amely az irodalmat szabályozó elméleti diskurzusok feltérképezésekor nem szándékozott megállni azoknál a gondolatköröknél, amelyek az irodalomelmélet régi műfajainak területére sorolhatók.¹¹

Pedig Tarnai világosan utalt rá, jó ideig, 2001-ig tartott, amíg felismertem, hogy a dolog visszafelé is működik: egy kor ismeretelmélete, filozófiája és teológiája nem is csekély mértékben a kor irodalomelméleti meglátásainak adaptációiból, továbbfejlesztéseiből áll elő.¹² Úgy látom, lényegében Bene Sándor is ugyanilyen irányban pillantott meg felhasználási lehetőséget, amikor ugyanabban az évben a történeti

¹⁰ KECSKEMÉTI Gábor: A történeti kommunikációelmélet lehetőségei. *IK*, 99 (1995/5–6), 561–576. A történeti kommunikációelmélet tudománytörténeti és -elméleti pozíciójának bemutatásához természetesen szervesen hozzátartozna még két narráció. Az egyik arról, hogy maguknak az irodalomelméleti stúdiumoknak a történeti vizsgálata milyen megfontolásokból, milyen előfeltevésekkel és miféle implikátumokkal kezdődött meg és bontakozott ki az európai és az angolszász kutatásban, nagyjából Wilbur Samuel Howell kezdeményező korszak-monográfiája óta. A másik narráció pedig azt adná elő, hogy ennek a paradigmává vált, angol, német, francia anyagra is kiterjesztett vizsgálati módszernek mely pontjain vetődött fel a Tarnaiéhoz hasonló belátás arról, hogy pusztán az irodalomelméleti stúdiumok történeti pozícióinak vizsgálata nem lesz elegendő kommunikációs pozíciók szabatos azonosításához és leírásához. Mindkét történetet elmondtam már: KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, 1998, Universitas, 25–34. (A továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998.) Ezúttal csak két alapvető megfigyelést emelek ki. Egyfelől azt jelezte a kutatástörténeti vizsgálat, hogy a Tarnai Andor 1971-es pozíciójához hasonló, elszórt felvetésekig a német és az angol szakirodalom a nyolcvanas–kilencvenes években érkezett el, a retorikatörténetet a tudományok eszmétörténetébe beillesztendő stúdiumként például 1993-ban proponálták teljes egyértelműséggel. A másik fontos megállapítás, hogy ezeknek az elszórt felvetéseknek szintetikus módszertanná formálása a mai napig nem történt meg. Ezért éreztem szükségesnek is, jogosultnak is történeti kommunikációelmélet névvel magam proponálni a konzekvenciákat érvényesítő módszertant.

¹¹ KECSKEMÉTI 1998, 234–243.

¹² KECSKEMÉTI Gábor: A *genus iudiciale* a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben. *IK*, 105 (2001/3–4), 255–284.

kommunikációelméletnek a kora újkori politikai diskurzusokra való alkalmazási lehetőségéről értekezett.¹³

Az pedig már 2003 áprilisában történt, hogy az ugyancsak Benével folytatott diskurzus eredményeként, recepcióesztétikai kompatibilitásának megőrzésével, a történeti kommunikációelmélet módszertanában megjelentek a funkcionális műfajelméletre kiterjeszhető beszédaktuselmélet elemei.¹⁴

Az az eddigiekből is többé-kevésbé világos lehet – és ez Szilasi László könyvemről írott recenziójának¹⁵ is fontos meglátása volt –, hogy a történeti kommunikációelmélet voltaképpen eszmetörténeti megközelítést jelent. Fontos azonban, hogy bemutassam: ez a szemlélet az eszmetörténeti vizsgálatok új lehetőségeit nyitja meg. Legjobb lesz példával illusztrálnom ezeket az új távlatokat.

Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályán a közelmúltban vitattuk meg egy új magyarországi művelődéstörténeti lexikon barokk irodalomról szóló címszavának kéziratát. A címszó több állításával vitába szálltam, ezek közül most egyetlenegyét idézek fel. „Nem fogadjuk el – állt a címszóban –, hogy a barokk stílusjegyeket feltűnően nélkülöző művek valamilyenfajta irodalmon (retorikán) kívüli szempontú (filozófiai, világnézeti, eszmei) összetartozás jegyében a barokkba soroltassanak.” Számomra viszont az az elfogadhatatlan, hogy épp a barokk *stílus*jegyekkel nem bíró műveket kellene kizárnunk a barokkból, ugyanis az irodalmi retorikát három egyenrangú alkotórész együttesének tartom, s az invenció és a diszpozíció mellett nem is tűnik számomra a legfontosabbnak az a terrénum, amely a stílusjegyeket irányítja, vagyis az elokúció. Szerintem létezik olyan nem stilisztikai jegy, amely a stílusjegyek hiánya esetén is elégséges kritérium a barokkhoz való tartozás tekintetében, nevezetesen a meggyőzésre, elhíttetésre, manipulálásra való törekvés. A címszó szerzője szerint ez részint túlzott általánosság, hiszen minden retorika mindig is a szöveg általi meggyőzés tudománya volt, részint irodalmon kívüli szempont. Persze, az volna, ha, mondjuk, az eszmetörténet olyan nagy konstrukcióira hivatkoznánk, amelyeket társadalmi vagy politikai folyamatokhoz rendelt felépítmények leírásának szándéka hozott létre, például a transzcenden-

¹³ BENE Sándor: A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell. *ItK*, 2001, 285–315.

¹⁴ KECSKEMÉTI Gábor: Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben: Kontextusok és intenciók. *ItK*, 2003, 703–728.

¹⁵ SZILASI László: [Recenzió a következőkről: KECSKEMÉTI 1998.] *ItK*, 104 (2000/1–2), 240–250.

cia fegyverével osztályharcot vívó klerikális egyház retrográd eszmei fegyverforgatásáról vagy a jobbgység ismételt alávetéséért, az ún. második jobbgység rendszerének megszilárdításáért vívott eszmei harcokról szóló, valóban kevésbé vonzó narrációk újramondásáról volna itten szó. Azonban a történeti kommunikációelméleti eszmetörténet nem irodalmon kívüli, hanem a kommunikációhoz a legszorosabban kötődő eszmék története.

Ha például a retorikának az ún. művészeteken kívüli bizonyítékokról (*argumenta inartificialia*) szóló tanítását vesszük elő, az azzal kapcsolatos alkalmazási módoknak két szélsőséges példájára hivatkozhatom. Andreas Gerardus Hyperius¹⁶ *Topicájában*¹⁷ a művészeteken kívüli bizonyítékok retorikai analízise a dogmatikai argumentum szerepébe került. Olyan különleges, egyedi felépítésű invenciók segédkönyvről van szó, amely a retorikai diszciplína belső rendjének megfelelő szerkezetben nem kevesebbre tesz kísérletet, mint bibliai exegézisre, teológiai következtetések levonására.¹⁸ Az egész könyv azt bizonyítja, hogy a Bibliában foglalt, illetve onnét kibontható teológiai tartalmat mennyire befolyásolja a bibliai kifejtés- és kifejezőmód, s ezért retorikai analízis hiányában dogmatikai deficit állhatna elő. Ezzel szemben az 1709-ben Nagyszombatban megjelentetett, ismeretlen szerzőjű Soarez-átdolgozásban¹⁹ az argumentationes inartificiales egésze a második traktátusban mint verbális tudnivaló, az amplificatio periodorum tizenhetedik lehetséges locusa kerül bemutatásra, olyan kétes társaságban, mint – többek között – a similitudo, a dissimilitudo, a contraria. Ennél

¹⁶ A marburgi professzorról és jelentőségéről a homiletikai elmélet fejlődésének történetében: KECSKEMÉTI GÁBOR: A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében. *ItK*, 2003, 367–398.

¹⁷ Kiadásai: Zürich, 1561 (?), 1564; Wittenberg, 1565; Bazel, 1573 (Gerhard KRAUSE: Andreas Hyperius in der Forschung seit 1900. *Theologische Rundschau*, N. F. 34 (1969), 262–341, 330). Alább a bázeli kiadásra hivatkozom: Andreas HYPERIUS: *Topica theologica*, conscripta a clarissimo viro gravissimoque theologo, sacrarum literarum in inclita schola Marpurgensi professore celeberrimo. Basileae, 1573.

¹⁸ Hyperius a testesszel kapcsolatban egy apostoli szöveghelyen (1Kor 15,5–8) azt figyeli meg, hogy „a testium dignitate et multitudine probatur certitudo resurrectionis Christi, simulque dogma fidei nostrae fulcitur”; hangsúlyozza, hogy a rumor a páli levelekben szintén gyakori: kiemeli, hogy a tabula bármiféle írott bizonyosság lehet, így például maga a kommunikációs helyzet, a levél is; példát hoz a praecudicium megcáfolására (Lk 6,3–4; Jézus hivatkozása Dávidra, vö. 1Sám 21,6), a quaestionésre avagy tormentára (Pál apostol vállaltása, ApCsel 22,24) stb.

¹⁹ *Manuductio ad eloquentiam seu Via facilis ad assequendam iuxta praecepta Soarii, artem rhetoricam ex classicis authoribus desumpta et ad usum eorum, qui oratoriam hanc scientiam, seu profanam, seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in lucem edita. Nunc vero recusa.* Nagyszombat, 1709 (*RMK II*, 2377).

mélyebbre lehetetlen süllyedni. Hangsúlyozni kell, hogy noha az argumenta inartificialiával kapcsolatban előadott tudnivalók között vannak árnyalati különbségek a két könyvben,²⁰ lényegében mégis mindkettő a tanúkra, törvényekre, szerződésekre és hasonlókra vonatkozó, standard invenciók megfontolásokat tartalmazza. A belső rendjét tekintve hasonló két panel azonban két egészen különböző kommunikációelméleti paradigmába épül bele, egészen különböző ismeretelméleti és ontológiai helyi értékkel ruházódik fel. És a két rendszernek csupán az egyike retorika, a másik exegetikai dogmatika! Vagyis a pusztá retorikatörténet módszerével fel sem volna tárható a közöttük feszülő antagonisztikus oppozíció – ez olyan eszmetörténeti sajátosság, amelynek az észlelésére egyedül a történeti kommunikációelmélet alkalmas. És mit észlel ez a megközelítés? Azt, hogy a valóságreferencia elérésére kimunkált, az objektivitás nimbuszával felruházott, nagy hagyományú és akár teológiai következtetések levonására alkalmasnak tartott retorikai eszközenszert a nagyszombati *Manuductio* ismeretlen szerzője teljes nyíltsággal a nyelvi uralom manipuláló mezőnyébe helyezte át. Azt gondolom, hogy ilyen radikális fordulatot keveset lehet látni, és hogy legyen bármilyen időtlen retorikai jellemző a meggyőzésre törekvés, azért az elhíttetésnek a racionálisként feltűnni kívánó érveléstől a tropizáló agymosásig mégiscsak vannak fokozatai, és e fokozati skála két szélső értékére mégsem mondhatom azt, hogy azonosak volnának.

A vita során kifejtett érveim csakugyan elértek valamelyes hatást, hiszen az időközben napvilágot látott lexikoncímszó²¹ jelentős átdolgozáson esett át a megvitatott kézírathoz képest. A fent idézett mondat helyett például a következő olvasható benne: „Problematikusnak tartjuk a barokk formajegyeket feltűnően nélkülöző művek valamifajta szövegen kívüli (filozófiai, világnézeti, eszmei) szempontú vagy éppen egyetlen retorikai jegy (invenció) alapján történő barokknak minősítését.” A mondat ebben a változatban csaknem tökéletesen elfogadható számomra. Nagyon örvendetesnek ítélem, hogy barokk stílusjegyek helyett barokk formajegyeket említ, hiszen létezik autentikus olvasat, amely

²⁰ A művészeteken kívüli bizonyítékok (argumentationes inartificiales) számát legrégibbi rendszerezőjük, Arisztotelész ötben állapította meg, ezek: leges, testes, pacta, tormenta, iusiurandum. Kora újkori változataikról: KECSKEMÉTI 1998, 44–45. Az 1709. évi nagyszombati nyomtatvány a *De testimonio divino* című fejezetben szól *de oraculis, vaticiniis, auspiciis, auguriis, és de sacerdotum, haruspicum, conectorum responsis*, míg a *De testimonio humano* című részben *de exemplo et proverbiiis, de legibus et testibus, de pactis, tabulis, signis, quaestionibus és de iureiurando, praefudiciis, et fama*.

²¹ KÖSZEGHY Péter: Barokk irodalom. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*. I. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, 2003, Balassi, 263–283.

czek közé akár az invenciós és a diszpozíciós jegyeket is odaérthetővé teszi;²² azt pedig teljesen új, invenciózus részek mérlegelik a címszóban, hogy a barokkhoz sorolás tekintetében mi is lehet az érvényes kritérium: az invenció és a diszpozíció és az elokúció, avagy az invenció *vagy* a diszpozíció *vagy* az elokúció. Az átfogalmazott mondat továbbá az eszmei érdeklődésű megközelítést nem irodalmon vagy retorikán, hanem szövegen kívüli szempontnak tartja. Végül is valamilyen értelemben csakugyan az: hiszen a történeti kommunikációelméleti eszmetörténet a kontextus irányából közelít a szöveghez. Lehetséges, hogy e kontextusnak azután invenciós és/vagy diszpozíciós és/vagy elokúciós természetű összefüggései is megteremthetők a szöveggel. És végül ez az eszmetörténeti típusú barokk-kutatás nem is elfogadhatatlan többé, hanem problematikus. Mint bármi, amihez közelebb lépünk. Mint maga az élet.

Influenzajárvány idején pedig, ha lehet, még inkább.

Reflektálatlan referenciával érvelni kívánó és magát a tényállást is verbális természetűnek tekintő kommunikátorokkal egyaránt találkozunk régi irodalmi körutunkon. Ha így áll a dolog, közeli ismerőseink és dialóguspartnereink ők. Akiknek felismerését gyakran épp a történeti kommunikációelmélet pillantása teszi lehetségessé.

²² Lásd például Johann Hülsemann tipológiai megkülönböztetését forma informans és forma assistens seu externa között: KECSKEMÉTI 1998, 80–81.